

*К.О. Чернова,
канд. істор. наук*

*Kateryna O. Chernova,
Ph.D. in History*

НАЦІОНАЛЬНА ДІАСПОРА ТА ГЛОБАЛІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ

Abstract. The national diaspora as a component of transnational spaces which contribute to the globalization of ethnic enclaves and socio-ethnic formations is considered.

Сучасна теорія глобалізації в рамках основних проблем сьогодення акцентує увагу на співвідношенні загальнолюдського та національного в культурі, тобто мова йде про формування інтеграційних процесів з метою утворення єдиної світової культури. На думку соціологів, саме глобалізаційні процеси виступають рушійною силою всіх соціальних змін у суспільствах і можуть включати як ідеї гомогенізації світу, так і ідеї плюралізму. Серед такого виду концепцій особливою популярністю користується підхід Ж.Н. Пітерса, суть якого полягає в розгляді глобалізації як явища гібридизації. Гібридизація, у свою чергу, передбачає виникнення нових, змішаних форм кооперації і виступає “чинником реорганізації соціальних просторів”. Виходячи з даного положення, термін “гібридизація” означає “шляхи, через які форми виокремлюються з існуючих практик і рекомбінуються з новими формами в нових практиках” [6, с. 65–68]. Внаслідок такої діяльності можуть виникати нові форми організацій: транснаціональні, макрорегіональні, мікрорегіональні, локальні тощо.

Останнім часом спостерігаються принципово нові явища, які неможливо осмислити через загальноприйняті категорії. І одне з таких явищ – це формування транснаціональних спільнот, до яких останнім часом відносять і діаспори. Внаслідок постановки цих та інших питань виникла необхідність співвідношення феномену діаспори з поняттям “транснаціональний простір”. Тому інтерес до явища транснаціональності є цілком зрозумілим.

Концептуальні дослідження етнічної проблематики діаспор, закономірності й особливості виникнення та розвитку специфічних соціумів (етнічних спільнот), структурні зв'язки в рамках цих соціумів досліджувалися у працях українських вчених: Л. Ази, С. Вдовенка, В. Євтуха, А. Попка, В. Трошинського, М. Шульги та ін. Феномен діаспори нині активно розробляють і російські дослідники академічної школи. Серед численних публікацій, в яких проблема формування і функціонування діаспор аналізується з точки зору сучасних реалій, слід виокремити праці М. Аствацатурової, М. Дедюліної, Л. Дробіжевої, В. Дятлова, Т. Іларіонової, З. Левіна, А. Мілітарьова, Т. Полоскової, В. Попкова, В. Тішкова, Ж. То-

щенко, Т. Чаптикової та ін. В процесі дослідження даної теми була здійснена спроба аналізу праць ряду інших зарубіжних вчених. Серед них: А. Ашкеназі, Дж. Армстронг, А. Бра, Р. Коен, У. Сафран, Г. Шиффер, Х. Тололян, Р. Хеттлаге та ін.

Мета розвідки: визначити і проаналізувати процес формування транснаціональних спільнот, до яких належать діаспори. Спробуємо зробити це, виходячи з таких тез:

1. Діаспора є складовою частиною транснаціонального простору і включає в себе три стадії: міграція, утворення діаспори, транснаціональна спільнота.

2. Вирішальну роль у формуванні транснаціональних просторів відіграють етнічні зв'язки, які утворюються внаслідок міграційних процесів.

В останні роки феномену діаспори приділяє увагу багато вчених. Це закономірно: в епоху глобалізації з її інтенсивними міграціями і активізацією культурно-інформаційного обміну “поверх політичних кордонів”, ми все чіткіше усвідомлюємо, що “нація-держава” виступає застарілим поняттям, анахронізмом, що ідея стійкості культур – ілюзія, а формування культурно однорідних спільнот дуже утруднене завдання, не кажучи про те, що це навряд чи потрібно” [4, с. 138]. Справді, багато членів діаспори, тривалий час перебуваючи в країні проживання, зберігають сім'ю, житло, професійні та особисті контакти як з країною походження, так і з країною поселення. Інтенсивність таких відносин з обома країнами є досить високою саме завдяки сучасним засобам пересування та масової комунікації. По суті, це зробило можливим проживання відразу у двох культурах, сприяє глобалізації таких етнічних анклавів і висуненню на перший план єдиних соціально-етнічних утворень, які в спеціальній літературі отримали назву транснаціональних (трансдержавних) просторів [3, с. 43].

“Під транснаціональними просторами треба розуміти практично всі форми відносин і взаємодій, які існують тривалий час і в які включено значну кількість мігрантів, у той час як діаспора виступає лише як одна із форм транснаціональних спільнот” – [3, с. 48]. Як указує В. Тішков, існують великі категорії людських коаліцій, для яких такі поняття, як дім, сім'я, батьківщина, носять кількісний характер. Ці особи поступово формують єдину спільноту “завдяки постійній циркуляції людей, грошей, товарів та інформації”, внаслідок чого таку категорію громадянських коаліцій і форм історичних зв'язків можна назвати “транснаціональними спільнотами” [5, с. 60].

Спробу концептуалізації явища транснаціональних спільнот здійснив Т. Фаїст. Він зазначає, що в ході сучасних процесів глобалізації виникають умови, за яких відбувається тісна взаємодія різних груп, організацій, спільнот людей між кількома державами. До таких груп належать бінаціональні трудові колективи, мігранти та міграційні спільноти, біженці. На думку Т. Фаїста, існування транснаціональних соціальних просторів обумовлено тим, що міграційні та рееміграційні процеси є і не можуть бути відмінними; переміщені особи досить тривалий час зберігають зв'язки з країною походження; важливі сфери діяльності різних етнічних груп перебувають під контролем держав. Формування транснаціональних соціальних просторів проходить у своєму розвитку два етапи. На першому етапі, як зазначає Т. Фаїст, внаслідок інтернаціональної

міграції формуються міграційні спільноти, котрі є “вихідним матеріалом” для виникнення майбутніх етнічних спільнот. Другий етап розвитку транснаціональних соціальних просторів характеризується тим, що міграційні спільноти поступово налагоджують своє організаційне життя, внаслідок чого виникають різні бізнесові та ділові структури між країнами поселення та виходу [3, с. 48].

У фокусі уваги переважної більшості дослідників постійно залишаються питання формування транснаціональних просторів через ланцюг міграційних переміщень. До цих світових міграційних процесів останніми роками масово долучилися й українські громадяни. Виходячи із вищезазначеної концепції, вважаємо за доцільне більш детально проаналізувати процес формування транснаціональних соціальних просторів на прикладі української діаспори.

Міграційні потоки, які спостерігалися в Україні протягом останнього десятиліття, умовно можна поділити на дві групи. До першої з них належать ті, які мають своє коріння у радянському минулому. Насамперед сюди треба віднести масову репатріацію українців та вихідців з України інших національностей після проголошення незалежної держави, повернення на батьківщину репресованих та депортованих у тоталітарні часи. До другої групи слід зарахувати ті міграційні потоки, які несуть ознаки включення України до світових міграційних процесів і виникли внаслідок демократизації та лібералізації режиму кордонів, більшої відкритості до світу, зусиль у напрямі повноцінної інтеграції у європейське і світове міжнародне співтовариство тощо [2, с. 251].

Основними векторами еміграції з України впродовж останніх років є східний і західний. За даними Держкомстату, потік емігрантів має два основні вектори: перший – міграція у країни СНД, тобто близького зарубіжжя, другий – країни далекого зарубіжжя. Міграційне скорочення населення України у 2003 р. формувалося переважно за рахунок міграційного обміну з країнами “далекого зарубіжжя”: із 24,2 тис. міграційного скорочення 16,4 тис. (67,9%) припадало на країни “далекого зарубіжжя”, решта – 7,8 тис. (32,1%) – на країни СНД. Міграція з країнами “далекого зарубіжжя” переважно мала характер еміграції: на 23,0 тис. вибулих із України у 2003 р. припадало лише 6,6 тис. прибулих. Основними країнами еміграції були Німеччина – 9,2 тис. емігрантів (39,8%) всіх вибулих до країн “далекого зарубіжжя”), США – 6,4 тис. (27,8%), Ізраїль – 3,4 тис. (14,6%), Канада – 0,8 тис. (3,3%). Серед країн СНД традиційно найінтенсивніший міграційний обмін відбувався між Україною і Російською Федерацією: у 2003 р. із України до Росії виїхало 91,1% всіх вибулих до країн СНД, а прибуло з Росії 67,1% всіх прибулих з країн СНД [7, с. 7].

На думку В. Попкова, якісні зміни “маси” мігрантів у транснаціональні простори відбуваються тоді, коли ця “маса” стає самодостатнім соціальним організмом, із своєю структурою. Об’єднуючим чинником діаспори і транснаціональної спільноти виступає створення мігрантами інфраструктури, внаслідок чого виникає мережа зв’язків між країною походження і приймаючим суспільством. У першому випадку мову слід вести про явище міграції в усіх її проявах, оскільки мережа зв’язків транснаціонального простору виникає через ланцюгову міграцію. Таким чином, витоки транснаціональних просторів і діаспори необхідно шукати в масових переміщеннях осіб. У другому випадку детального аналізу потребує процес набуття членами транснаціональних просторів різних

форм ідентичностей. Більшість мігрантів циркулюють між двома (рідше трьома) країнами і не є космополітами, тобто володіють (зазвичай) подвійною або “численною” ідентичністю. Виникнення і зміцнення подвійної ідентичності лежить в основі постійно зростаючої сфери організованої недержавної і неконтрольованої мережі взаємодії та обміну між різними групами людей, які утворюють стійкі зв’язки поза державними кордонами та інститутами [3, с. 49–50].

Постійні стосунки з країною походження не заважають адаптації новоприбулих мігрантів у приймаючих країнах. Більш того, ці відносини поєднують країни імміграції та еміграції і виступають дієвим стимулом для подальшого зміцнення транснаціональних соціальних просторів. Останні, у свою чергу, зберігають перспективи щодо отримання подвійного громадянства або можливості включення в транснаціональні громадянські співтовариства. При цьому ключову роль в утворенні транснаціональних просторів відіграють етнічні мережі зв’язків, що виникають завдяки безперервним міграційним потокам [3, с. 43].

У будь-якому випадку транснаціональні спільноти завжди взаємодіють з державними утвореннями – країною виходу та країною проживання. Останнім часом схема такої взаємодії набула дещо іншого відтінку, а саме: оскільки раніше єдиною бажаною стратегією була успішна інтеграція в другому або в третьому поколінні, то нині ситуація часто складається по-іншому. Як зазначає М. Шульга, дедалі більше утверджується мультикультурна модель: громади мігрантів зберігають і відтворюють свою культуру, мову і релігію. Виникають великі групи мігрантів, які прагнуть відтворити у своєму середовищі соціокультурні моделі поведінки і спілкування тих суспільств, звідки вони прибули. Зростання “діаспоризації” суспільств у розвинених країнах породжує низку політико-правових, економічних, соціальних, культурних, мовних, релігійних проблем [8, с. 304].

На нашу думку, схему існування транснаціональних соціальних просторів цілком можна застосувати до української діаспори. Так, зокрема, на першій стадії такого соціального простору взаємодія відбувається на рівні транснаціональної малої (сімейної) групи. Властивим для такого етапу є поява сезонних, випадкових зворотних міграцій, пересилання коштів членами сімейної групи в країну походження тощо. Зазначимо, що діаспори виступають як транснаціональні спільноти лише у випадку збереження і підтримання зв’язків з країною виходу.

На другому етапі існування транснаціонального соціального простору починають формуватися транснаціональні мережі зв’язків. Це проявляється в тому, що розвиваються бізнесові структури, виникають спільні “українсько-українські” підприємства, з’являються можливості діаспори для виходу українських підприємств на зарубіжних партнерів, надходять прямі інвестиції представників ділових кіл діаспори і т. ін.

Останній етап характеризується виникненням транснаціональних спільнот, в яких уже з’являється групова солідарність. Показовим для такого стану є те, “що такі спільноти пов’язуються через обмін, взаємодію, солідарність, досягаючи високого рівня соціальної згуртованості і виробляючи спільний набір символічних і колективних репрезентацій”. На думку Р. Коена, “у цих умовах етнічні або транснаціональні спільноти будуть стійко зберігатися або змінюватися, але не розчиняться.... Вони хочуть не лише безпеки і рівних можливостей в країнах

проживання, але також і збереження зв'язків з країною походження і своїми рідними в інших країнах... більшість іммігрантів більш не є розрізненими і законслухняними громадянами, які прагнуть статусу громадянства. Замість цього вони можуть володіти подвійним громадянством, виступати за особливі відносини зі своїми країнами, вимагати допомоги в обмін на виборчу підтримку, впливати на зовнішню політику і боротися за збереження сімейних іммігрантських квот" [5, с. 61].

В умовах іншоетнічного оточення українська діаспора неминуче включається в процеси етнічної трансформації: підпадає під вплив мовної і культурної асиміляції, втрачає національну самосвідомість. Єдиним засобом протидії такому розвитку подій виступає етнічна консолідація – здатність групи об'єднуватися в межах даної спільноти, зберігати свій національний вигляд, побут, традиції і звичаї, рідну мову, релігію, історію і культуру. Зазначимо, що наявність сприятливих політико-правових і соціально-економічних умов життєдіяльності (тобто лояльне ставлення з боку приймаючого суспільства і високий ступінь соціокультурної інтеграції) взагалі не забезпечують автоматичного збереження групи. Це відбувається лише там, де діаспора пасіонарна, де вона здатна перебороти руйнуючий її зсередини егоцентризм і підпорядковувати його загальнонаціональній ідеї. Як зцементована і життєздатна національна спільнота така діаспора стає не лише своєрідним гарантом збереження нації в умовах іноетнічного оточення, але й частиною світового українства, активно турбується про долю історичної батьківщини.

Як зазначає У. Сафран, “особам, які виявились через різні причини далеко від батьківщини, властиві почуття і форми поведінки, котрі варіюють від досить слабкого почуття ідентифікації з батьківщиною до свідомої відданості їй” [4, с. 141]. Такий континуум може проявлятися в таких аспектах, як пам'ять про своє походження, котра в міру соціальної, культурної та політичної інтеграції в приймаюче суспільство помітно слабшає; взаємозв'язок між чітким уявленням про своє походження та індивідуальною ідентичністю; активна зацікавленість долею своєї батьківщини та подіями, котрі там відбуваються; збереження ключових моментів культурного надбання країни походження (наприклад, мови); регулярні зв'язки з родичами на батьківщині та надання їм матеріальної допомоги; політика країни приймаючого суспільства щодо батьківщини тощо.

На думку М. Аствацатурової, етнічна ідентичність діаспори виступає соціозберігаючим механізмом, захищаючи при цьому “слабкі” місця діаспори: віддаленість від територій етногенезу і від “своєї” держави; демографічну слабкість; соціально-політичне становище. Цьому всьому діаспора протиставляє свою соціальну динамічність. Серед сутнісних характеристик діаспори виділяються: загальна кількість та інші демографічні параметри; характер етнічної дистанції; рівні компактності-дисперсності; ступінь життєздатності мови та етнокультурної специфіки; зміст етнокультурної ідентифікації; соціальний і політичний статус [1, с. 185]. У даному контексті, як зазначає У. Сафран, викликає питання співвідношення глобального політичного явища і діаспорної ідентичності. Чи здатна демократична держава, з її відкритістю і терпимістю полегшити інтеграцію діаспори і кинути виклик самому існуванню діаспори? Або, навпаки, чи буде прагнення до плюралізму культур “працювати” на збереження

(зміцнення) діаспорної свідомості? Нарешті, задумаємося про вплив зростання діаспор на глобальну стабільність і світ [4, с. 119]. На думку Дж. Келласа, “якщо нація має “діаспору”, то існує потенціал інтернаціоналізації етнічного конфлікту. У багатьох країн є діаспори, і головна загроза світові і стабільності виникає тоді, коли з’являються сумніви про стійкість кордонів сусідніх держав”. Але, якщо демократії зазвичай не воюють одна з одною, як стверджують спеціалісти у сфері міжнародних відносин, зростання етнічного різноманіття “вище кордонів” не порушить їх миролюбних прагнень [4, с. 119].

Сьогодні глобальні інтеграційні тенденції створили можливості для самовизначення діаспор на геополітичному рівні, у т. ч. і для утворення транснаціональних спільнот. Тим найсучасніші діаспори багато в чому відрізняються від переселенських анклавів минулих епох. Діаспори новітнього часу, як зазначає В. Тішков, є багаторівневими соціальними організаціями, що мають вагомий матеріальні, соціальні, культурні, організаційні ресурси і впливають як на внутрішньодержавні, так і на міжнародні політичні і геополітичні процеси [5, с. 9–12].

Сучасна українська діаспора являє собою багатогранне явище і характеризується тісним переплетенням економічних, політичних і культурних просторів, що дає змогу охарактеризувати її як транснаціональну спільноту. При цьому ключову роль в утворенні транснаціональних просторів відіграють етнічні мережі зв’язків, що виникають завдяки безперервним міграційним потокам.

Поступово відходять в минуле такі притаманні діаспорі категорії, як “вигнання”, “історична батьківщина”, “маргінальність”, і все більшою мірою спостерігається процес набуття діаспорою транснаціональної ідентичності та позитивної приналежності до світових культурних систем. Відтак геополітичні перспективи української діаспори вирішальним чином залежать як від її кількісних та якісних характеристик, так і від вектора трансформаційних процесів у загалі українства.

-
1. *Аствацатурова М.* Диаспоры: этнокультурная идентичность национальных меньшинств // Диаспоры. – 2003. – № 2. – С. 184–199.
 2. *Євтух В.Б., Троциньський В.П., Галушко К.Ю. та ін.* Етносоціологія: терміни та поняття : Навч. посіб. – К.: Вид-во УАННП “Фенікс”, 2003. – 280 с.
 3. *Попков В.* Феномен этнических диаспор. М.: ИС РАН. – 2003. – 340 с.
 4. *Сафран У.* Сравнительный анализ диаспор. Размышления о книге Р. Коэна «Мировые диаспоры» // „Диаспоры». 2004. – № 4. – С. 138–163.
 5. *Тішков В.* Исторический феномен диаспоры // Этнопанорама. – М., 2000. – С. 9–12; *Тішков В.* Исторический феномен диаспоры // Этнограф. обозрение. – 2000. – № 2. – С. 43–62.
 6. Цит. за: *Федотова Н.Н.* Возможна ли мировая культура // Филос. науки. – 2000. – № 4. – С. 58–68.
 7. Чисельність наявного населення України на 1 січня 2004 року, 2004 рік / Державний комітет статистики України. – К., 2004. – 113 с.
 8. *Шульга М.* Міграційні загрози скорочення населення України // Українське суспільство 1994–2004 : Моніторинг соціальних змін. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2004. – С. 302–312.